

QAZI BEYZAVİ VƏ ONUN İSLAM TƏFSİR ƏNƏNƏSİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

*Ənvər Mustafayev,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dillər və ictimai fənlər kafedrasının
Baş müəllimi
anvarmustafayev@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Bu məqalədə müfəssir Beyzavinin təfsir sahəsində yazdığı “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” adlı əsəri, təfsir metodu və İslam təfsir ənənəsinin inkişafında onun rolu baxımından təhlil edilmişdir. İlk olaraq, Beyzavinin həyatı, elmi yaradıcılığı, yaşadığı dövrdə ictimai-siyasi vəziyyət haqqında məlumat verilmiş, həyatı ilə bağlı bəzi tarixi məsələlərə toxunulmuş, vəfat tarixi ilə bağlı mübahisəli fikirlər tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, müəllifin İlahi kitabı təfsir edərkən izlədiyi təsir metodu araşdırılmışdır.

“Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsəri öz dövrünün və müasir dövrün alimləri tərəfindən böyük rəğbət və təqdirlə qarşılanmışdır. Belə ki, müxtəsər bir təfsir olması ilə yanaşı, zəngin möhtəvaya malik olması elm adamlarının diqqətini cəlb etmiş və yüzlərlə elmi əsərin qaynağı olmuşdur. Həmçinin, bu əsər qiraətlər, dil qaydalarına və yüksək ədəbi dil üslubunu xarakterizə edən bəlağət incəliklərini ehtiva etməsi, yeri gəldiyində, etiqadi və fiqhi məzhəblərin görüşlərinə müraciət edib, uyğun bildiyi görüşləri əqli və nəqli dəlillərlə dəstəkləməsi və bəzən də elmi təfsir metodundan istifadə etməsi baxımından təfəssilatlı və geniş, ifadələrinin qısalılığı baxımından isə müxtəsərdir. Belə əhatəli və ecazkar bir əsər, Quranın başa düşülməsinə böyük bir töhfə vermişdir. Əsərdə zəif hədislərin yer alması, şaz qiraətlərə önəm verilməsi və bu əsərin Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsərinin müxtəsəri olması səbəbindən tənqid edilsə də, üzərinə 250-dən çox haşiyə yazılması təqdirəlayiq olmasının bir nümunəsidir.

Açar sözlər: Qazi Beyzavi, “Ənvarut-tənzil”, Quran, təfsir.

Giriş

Quran nazil olduğu gündən bugünədək saysız-hesabsız təfsir və müxtəlif sahələrdə elmi əsərlər yazılmışdır. Bunlardan biri də Qazi Beyzavinin “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” adlı təfsiridir. Bu təfsir İslam aləmində həm elm adamları, həm də sadə xalq tərəfindən müraciət edilən nadir təfsirlərdən hesab edilir. Bir icaz, yəni ixtisar xariqəsi kimi qəbul edilən “Ənvarut-tənzil” Beyzavinin təfsir sahəsində məharətini göstərdiyi əsas qaynaq hesab edilir. O, bu əsərində özündən əvvəlki kitabları ixtisar etmiş, dilçiliklə bağlı mövzularda da mahir bir müfəssir olduğunu göstərmişdir.

Əsərində Hədis, Kəlam, Fəlsəfə, Nəhv sərf, Məntiq kimi elmlərdən bəhs edən dirayət təfsiri ilə yanaşı, səhabə, tabiun rəvayətlərinə əsaslanan rəvayət təfsirinə də yer verən Qazi Beyzavi iki təfsir metodunu cəmləşdirməyə çalışmışdır. O, ayələri təfsir edərkən digər ayələrə, hədislərə, səhabə sözlərinə və tabiun görüşlərinə müraciət etmiş, bunların zəif olanını “qıl”, yaxud “ruviyə” sözləri ilə bildirmişdir. Rəvayət təfsirinə dirayət təfsiri qədər yer verilməsə də, müəyyən dərəcədə yer ayrılmışdır. Bu rəvayətlər arasında Peyğəmbərin sözləri və icraatları, Beyzavinin ən önəmli təfsir qaynağı mövqeyindədir. Əsas qaynağını Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsərindən alan “Ənvarut-tənzil” əsərində istifadə olunan rəvayətlər belə “əl-Kəşşaf kimidir. İkinci və üçüncü mənbə isə Rağib əl-İsfahaninin “Əl-müfrədat”, Fəxrəddin ər-Razinin “Məfatihul-ğayb” əsərləri olmuşdur. Göründüyü kimi, Qazi Beyzavi “Ənvarut-tənzil” əsərində özündənəvvəlki nəsillərin təfsir metodunu və yazı üslubunu davam etdirmişdir. “Kəşşaf” əsərinin ixtisarı olması ilə bağlı tənqidlərlə yanaşı, Beyzavinin zəif hədislərə, şaz qiraətlərə yer verməsi də tənqidlərlə qarşılanmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, indi də bu təfsir, təfsir elminin mütəxəssislərinin və oxucularının diqqətini cəlb etməklə yanaşı, Əşəri və Maturidi kimi əqidə mənsuqları tərəfindən oxunmaqdadır.

Qazi Beyzavinin həyatı

Tam adı Abdullah b.Ömər b. Məhəmməd b. Əli əl-Beyzavi əş-Şirazi Əbu Səid Nəsirruddin olan, İslam elmləri, xüsusilə də təfsir sahəsində şöhrət qazanmış görkəmli alim Qazi Beyzavi İranın Şiraz şəhərinin yaxınlığında yerləşən Beyza qəsəbəsində doğulmuşdur (Həməvi, Yaquət b. Abdullah I, 529; əd-Dusuri, I, 354; Qays əl-Qays, I, 392). Beyzavi nisbəsini də buradan aldığı ortaya çıxmaqdadır. Həmçinin Şirazda boya-başa çatdığı və orada qazilik etdiyi üçün Şirazi nisbəsi ilə, eləcə də dəfn olunmasını vəsiyyəet etdiyi Təbriz şəhərinin adı ilə Təbrizi kimi də tanınmışdır (Həməvi, I, 380-381). Tarixi

mənbələrdə onun ailəsi, doğum və vəfat tarixi, müəllimləri haqqında geniş və dəqiq məlumatı rast gəlinməməkdədir (Özal, Çələbi, I,288-289). Dövrünün böyük alimlərindən Suyuti Beyzavi haqqında məlumatın kifayət qədər olmasınə həmin dövrdə – XIII əsrin ortalarında (h. VII əsr) baş verən qarışıqlıq və müharibələr səbəbi ilə olduğunu bildirmişdir (əs-Sübki, I, 25). Alimin əsərlərinə və bu əsərlərə yazılan şərhərdən onun haqqında müəyyən məlumatları əldə etmiş oluruq. Bu baxımdan, Beyzavi “Nizamut-təvarix” əsərində “atam” dediyi Qazi Nasıruddin əş-Şirazidən bəhs edərək ailəsi haqqında dəyərli və hörmətli ailədən gəldiyini dilə gətirmişdir. Babası Nasıruddin əş-Şirazini və ulu babalarını Şirazın böyük imamları, alimləri və xətibləri sırasında qeyd etməsi ilə yanaşı, Şirazın seçkin və böyük ailələrindən olduğunu bildirir. Qazi Nasıruddin əş-Şirazi Şirazdakı Zahidə xatun mədrəsəsinin, babalarından biri olan Fəxrəddin Nasr b. Əli b. Əli əl-Məryəmi də Salgurlu Atabəyi Muzəffərəddin Sungurun Şirazda inşa etdirdiyi Sunguriyyə mədrəsəsinin müəllimləri olmuşdur (Beyzavi, 120-121). Bununla yanaşı, “Tühfətul-əbrar” və “Ğayətul-qusva” əsərlərində babalarından özünə qədər soy kökünü sadalayarkən dörd soyunu açıq şəkildə qeyd etmişdir. Buna baxmayaraq, bu adlar arasında yuxarıda qeyd edilən iki ada rast gəlinməməkdədir. Nəticə etibarilə bu iki adın dördüncü soydan daha əvvəldə olması, ya da onların ana tərəfdən babaları olması ehtimalı daha yüksəkdir. Bu qeydlərdən bizə aydın olur ki, Beyzavinin babaları müəllim olmaqla yanaşı, qazilik vəzifəsini də icra etmişlər. Hicri 675-ci ildə Şirazda vəfat edən Beyzavinin atası İmaməddin Əbul-Qasım Ömər b. Məhəmməd b. Əli əl-Beyzavi və babası Fəxrəddin Əbu Abdullah b. Məhəmməd Şirazda elmi bilikləri ilə seçilmiş və qazilik vəzifəsini icra etmişlər (Şirazi, 294-295; Beyzavi, I, 4-5; Arıcı, 31-32).

Görkəmli müfəssir ömrünün ilk illərini Beyzada keçirmişdir (əs-Sübki, I,31). Atası fars atabəyi, mənşəcə türk olan Salgurlular xanlığının başçısı, Əbu Bəkir b. Sad tərəfindən mərkəzi şəhər qaziliyinə təyinatını aldıqdan sonra, Qazi Beyzavi və ailəsi fars ölkəsinin paytaxtı olan Şiraza köçmüş, ömrünün çox hissəsini burada, qalan hissəsini isə dəfn olunduğu Təbriz şəhərində keçirmişdir (əl-Qays, I, 392-393).

Şöhrətli Alim Qazi Beyzavinin doğum tarixi və vəfatı haqqında fərqli fikirlərin olması alim və tədqiqatçılar arasında mübahisə mövzusunə çevrilmişdir. Belə ki, təbaqat və tarix əsərləri ilə yanaşı, klassik dövrün mənbələrində Beyzavinin vəfat tarixi hicri 680-ci ildən (m. 1282) 719-cu illər (m. 1319) arasında dəyişən tarixlərdən bəhs edilmişdir. Safədi (v. 764 /1319) və ibn Kəsir (v. 774 /1363) Beyzavinin vəfat tarixini hicri 685-ci il (1286) olduğunu qeyd edir (Safədi, XVII, 379; ibn Kəsir, XV, 52). XIV əsrdə yaşamış məşhur ədib Ömər b. Həbib qeyd edərək deyir: “Qazi Beyzavi 685-ci ildə (m. 1286)

Təbrizdə vəfat etmişdir. Ola bilsin ki, o, 585-ci ildə (m. 1186) və ya hicri VII əsrin əvvəlində anadan olub” (Həbib, mikrofilm, 235, lövhə, 54/1, 57/1). Bu mənbələrə əsaslanaraq, vəfat tarixi kimi hicri 685-ci ili qəbul edən əl-Kütubi (v. 764/1363), əs-Süyuti (v. 911/1505), Çələbi (v. 1067 /1370) və İmadi (v. 1089/1679) kimi təbaqat və digər əsərlərin müəlliflərinin adlarını çəkə bilirik (Ess, 262-264) əs-Sübki (v. 771/1370) və əl-İsnəvi (v. 772/1370) kimi Beyzavinin əsərlərinə şərh yazan və təbaqat əsərlərinin müəllifləri vəfat tarixi olaraq, hicri 691-ci ili (m. 1291) qeyd etmişdir (əS-Sübki, VIII, 157; İsnəvi, I, 284). Qazi Beyzavinin vəfat tarixi ilə bağlı zəif qəbul edilən tarixlər isə hicri 680, 682, 698, 708 və 710-cu illərdir (Şirazi, 182; Abdurrahman, 167-169; Hüseyin, 147-149; Niya, 219). Müasir dövrdə fərqli dillərdə yazılan tədqiqatlarda əksəriyyət, Beyzavinin vəfat tarixi ilə bağlı Safədi və ibn Kəsir tərəfindən edilən rəvayətə, yəni, hicri 685-ci ilə üstünlük vermişdir.

Klassik mətnlərdə alimin Təbriz şəhərində Çərəndab qəbiristanlığında dəfn edildiyi bildirilmişdir (Brockelman, I, 530-532; Abdurrahman, 170; Karadaği, 57; Zuhayli, 69; Kərbəlayi, 177a; Dostfuruş, 27).

Beyzavinin qazilik vəzifəsinin icrası və tarixinə gəlinə, burada da fərqli fikirlərin olması istisna deyildir. Elxanilər hakimiyyəti ilə sıx əlaqəsi olan və bu hakimiyyət dövründə qazilik edən Beyzavi ailəsi Şirazın seçilmiş və tanınmış ailələrindən biri olmuşdur. Dərin elmi biliyə sahib olan Beyzavi hakim təbəqənin diqqətini cəlb etmişdir. Zərkubi-Şirazinin qeyd etdiyinə görə Şiraz və fars bölgəsinə Elxanilərin hökmdarı Abaka tərəfindən fars hakimi olaraq 1279-cu ildə göndərilən Soğuncaq Noyan, həmin ildə Beyzavini Şiraz qazisi olaraq seçdiyini bildirmişdir. Cəmaləddin İsnəvi isə Beyzavinin qazilik vəzifəsini icra etdiyini vurğulamış, ancaq tarixini qeyd etməmişdir (Şirazi, 90-91, Arıcı, 44). Elxanilər dövrünün tarixçisi olan Şərafəddin Vassaf da Noyanın Beyzavini qazilik vəzifəsinə təyin etmə təşəbbüsündən bəhs etmişdir (Vassaf, 120). Ancaq bu təşəbbüs etirazlara səbəb olmuşdur. Belə ki, Tarixdə Bali və ya Fali olaraq qeyd edilən ailənin Şirazda yüksək nüfuza malik olması Beyzaviyə qarşı başqa bir namizədin olması demək idi. Tarixçi Vassafın nəql etdiyinə görə, belə bir vəziyyətdə Şirazda Qazilər, şeyxlər və imamlardan ibarət şura yaradılmış, Beyzavi ilə Rükəddin Əbu Yahya adlı Bali ailəsindən olan şəxsin qazilik üçün namizədliyi bəyənilərək, üstünlük Əbu Yahyaya verilmiş və hər iki namizədin qazilik vəzifəsini birlikdə icra etməsinə qərar verilmişdir (Vassaf, 120). Tacəddin əS-Sübki nəqlində Əbu Yahya adını Məcduddin əbu İbrahim İsmayıl b. Yahya ət-Təmimi əş-Şirazi əl-Fali olduğunu qeyd edərək, Beyzavinin ilk qazilik vəzifəsinin altı ay davam etdiyini bildirir (Sübki, IX, 401). Məşhur alimin qazilik vəzifəsindən belə tez azad edilməsinin səbəbi kimi vəzifəsinə çox həssas yanaşması və bu işdə güzəştə getməməsi olduğu bildirilir

(Yavuz, VI, 100). Sübkinin bir başqa rəvayətində isə Beyzavi qazilik vəzifəsindən azad edildikdən sonra Təbrizə gedir və orada bir çox elmi məclislərdə iştirak edərək, elmi məsələlərin həllində dövrün alimlərinin və idarəçilərinin diqqətini çəkir. Belə məclislərin birində iştirak edən vəzir onun şiraz qazisi olduğunu və bu vəzifədən azad edildiyini öyrənmiş və yenidən qazilik vəzifəsinə təyin edilməsinə əmr vermişdir (əs-Sübki, VIII 157-158; əl-Qeys, I, 392-393). Başqa bir rəvayətdə isə o, müəllimi olan Məhəmməd əl-Kutahtayidən onun Şiraz qaziliyinə qaytarılması üçün vasitəçi olmasını istəyir. Müəllimi də “Bu şəxs alim və fəzilət sahibidir. Əmir ilə birlikdə cəhənnəmdə yanmaq istəyir, yəni səcdə ediləcək qədər oddan yer istəyir”, – deyə fikrini bildirir. Beyzavi də şeyxinin sözlərindən təsirlənərək qazilik vəzifəsindən əl çəkir və şeyxi vəfat edənə qədər onun yanından ayrılmır (Çələbi, Xəlifə, I, 186). Qaynaqlarda Beyzavinin Şirazdan Təbrizə köçməsinin tarixi h. 680-i ildə (m. 1281) olduğu bildirilir (Abdurrahman, 151).

İctimai-siyasi vəziyyət

Qazi Beyzavinin yaşadığı dövr, yəni XIII əsr (h.VII) qanlı döyüş və amansız qəddarlığın şahidi olmuşdur. Belə ki, dövrün güc mərkəzlərindən olan və İslam ölkələrini öz əhatəsində birləşdirən Abbasi dövlətində daxili qarışıqlıq və itaətsizliyin olması, xarici hücumlara qarşı müqavimət göstərə bilməmək onun zəifləməsinə və daha sonra monqollar tərəfindən süqutuna gətirib çıxarmışdır. Öz qəddarlığı və vəhşilikləri ilə bilinən monqol yürüşləri nəticəsində uşaq-böyük demədən qocalar öldürülmüş, alimlərin boynu vurulmuşdur. Monqollar məscidləri və kitabxanaları yandırır, hücum etdiyi yerləri darıma-dağın edərək xarabalığa çevirmişdirlər. İbn Sübki bu yürüşlərlə bağlı belə demişdir: “Tarix Adəm yarandığı dövrdən bugünədək belə bir müsibət və fəlakətin şahidi olmamışdır” (Sübki, I, 329).

Monqolların hücumlarından “Ayncalut” döyüşündə qalib gələn Misir və Cənubi İran bölgəsindəki Salğurlu xanlığının hakimiyyəti altında olan Fars və Kirman vilayətləri xilas ola bilmişdir (Beyzavi, I, 42-43; Yavuz, 241-242). Salğurlu xanlığı əvvəlcə Səlcuqlara, qısa müddət olsa da Xarəzimşahlara və sonda Elxanilərin tabeliyində fəaliyyət göstərən, Cənub və Cənub-Qərbi İran ərazisini öz hakimiyyəti altında cəmləşdirən və paytaxtı Şiraz şəhəri olmaqla, bir Atabəylik idi (Merçil, I, 164). Salğurlu xanı və ya fars atabəyi deyə adlanan Əbu Bəkir b. Sad bu qəsbkarlıq və vəhşilikdən ölkəsini xilas etmək üçün monqollara qiymətli hədiyyələr və xərac göndərərək öz itaətini göstərir və beləliklə, ölkəsində sülh və əmin-amanlığı qoruya bilmişdir.

Bir-birini izləyən hücumların, qəsbkarlığın və soyğunçuluğun olduğu bu dövr elmə, alimlərə və mədəniyyətə də təsirsiz ötürməmişdir. Bu qaranlıq vəziyyət alimləri qarışıqlıq və hücumlardan uzaq olan, daha güvənli və sakit yerlərə hicrət etməyə sövq etmişdi. Bu səbəbdən, monqol vəhşiliyindən və şiddətindən qaçan qonşu xalqlar və alimlər sığınacaq kimi Atabəylərin paytaxtı olan Şiraza üz tutmuşdular. Bu da müxtəlif İslam ölkələrindən gələn böyük alimlərin məskunlaşdığı Şiraz şəhərinin və onun ətraf bölgələrinin geniş bir elm ocağına çevrilməsinə səbəb olmuşdur (əs-Safədi, I, 379). Göründüyü kimi, Qazi Beyzavinin təhsil almaq üçün elm yolunda uzun səfərlər etməyə ehtiyacı olmamışdır. Təbaqat kitablarında və mətn tərcümələrində onun iki dəfədən çox səfər etdiyinə rast gəlinməməkdədir. Birinci səfəri ailəsinin tatar zülmündən qaçaraq Beyzadan üz tutduğu Şiraz şəhəri, ikinci səfəri isə Şirazdan Hülakilərin tabeliyində və paytaxt olan Təbriz şəhərinə olmuşdur. Tərcümə və təbaqat əsərlərində onun Təbrizə səfərinin tarixi ilə bağlı hər hansı bir məlumat qeyd edilməməkdədir. Lakin bu səfərin Beyzavinin Şiraz qazisi vəzifəsinə təyin olunmasından sonra olduğu məlumdur (əs-Sübki, I, 31).

Qazi Beyzavinin elmi yaradıcılığı

XIII əsrin elm və alimlər diyarı kimi tanınan və Beyzavinin ata və babasının qazilik etdiyi Şiraz şəhəri onun təhsilində və yetişməsində önəmli rol oynamışdır. Alim “Nizamut-təvarix” əsərində şəhərin tarixindən və Atabəylər dövründə inşa edilən Sunguriyyə və Zahidə Xatun mədrəsələrindən, məscidlərin, mədrəsələrin təmiri və yenidənqurma işlərindən bəhs etmiş, xüsusilə də Atabəy Əbubəkir b. Sad dövründə Şirazın elm və mədəniyyət mərkəzi olduğunu vurğulamışdır (Beyzavi, 66, 85, 120-121).

Dərin elmi və zəhnə işıq tutan əsərləri ilə dillər əzbəri olan görkəmli alim “Nizamut-təvarix” əsərində qeyd etdiyi kimi, ilk təhsilini fiqh və hədis elmlərini qazi olan atası və babasından və müəllim olan dayısından almışdır (Beyzavi, 120). Qazi Beyzavi, Fiqh, Fiqh üsulu, Kəlam, Hədis, Məntiq, Ərəb dili, Nəhv, Tarix və digər elm sahələrində müxtəlif mövzularda əsər yazan bir alim olmaqla yanaşı, daha çox təfsir sahəsində məşhurlaşmış və bu elm yolunu işıqlandırmışdır. Alimin həyatından bəhs edən qaynaqlarda onun dərin və çoxtərəfli elmi biliyə malik olduğu qeyd edilməkdədir. XIV əsr alimlərindən olan Tacuddin Abdolvəhhab əs-Sübki Beyzavi haqqında “O, böyük bir imam, dünya görüşlü, saleh, abid və zahid bir alimdir”, – demişdir (əs-Sübki, VIII, 157-158). Qazi b. Şuhbə də “Təbaqat” əsərində Beyzavinin elmi biliyinin dərinliyindən bəhs etdikdən sonra onun Şirazda qazilik vəzifəsini icra etdiyini bildirmişdir (Qazi Şuhbə, II, 172) / ibn Həbib əd-Dəməşqi isə “O, böyük və

dərin bilgiyə malik bir alimdir. Bütün alimlər onun əsərlərindən və elmə verdiyi töhfəsindən fəxrlə bəhs etmişdir. Onun vəciz metodu olmasa da sözlərə ədəbi gözəllik verməsi kifayətdir”, – deyə vurğulamışdır (Zəhəbi, I, 211; Qazi Şühbə II, 172).

Beyzavi Təfsir elmi ilə yanaşı, Kəlam, Fiqh, Fiqh üsulu kimi elmlərdə də məşhur olmuşdur. Yafinin nəql etdiyinə görə o, fiqh təhsilini bir-birini izləyən alimlər silsiləsindən almışdır. Belə ki, Beyzavi atası Əbul Qasım Ömərən, atası da bu elmi öz atası İmam Sadruddin Əlidən, o da Muciruddin Mahmud b. əbi Mübarək əl-Bağdadidən o da Höccətul-İslam əbu Həmid əl-Qazalidən almışdır (Yafi, IV, 165; Beyzavi, I,184). Müfəssir, fiqh və fiqh usulu ilə bağlı yazdığı əsərlərdə, həmçinin öz təfsirində fiqhi məsələləri izah edərkən, şafi məzhəbinə üstünlük verdiyi üçün Sübki, Davudi və Qazi Şühbə kimi təbaqat əsərlərinin müəllifləri tərəfindən Şafi məzhəbinə mənsub olduğu qeyd edilmişdir (Sübki, VIII, 157-158, Davudi, I, 248; Qazi Şühbə, II, 172).

Məşhur alim elmi yaradıcılığını əsasən, vəfat etdiyi Təbriz şəhərində davam etdirmişdir. Onun məşhur elmi əsərlərinə gəlincə müəllimi Məhəmməd əl-Kutahtayin təşviqi ilə yazdığı “Ənvarut-tənzil” adlı əsəri təfsirlə bağlı alimin ən məşhur əsərlərindən hesab edilir. Özündənəvvəlki təfsir kitablarının xülasəsi sayılan bu əsər, alimin təfsir sahəsində yazdığı ustalıq nümunələrindəndir (Katib Çələbi, I,186; Yavuz, VI, 100). Bununla yanaşı, “Tavaliul-əнвар fi ilmil-kəlam” adlı əsəri Kəlam elminə, “Minhacul-üsul və şərhuhu”adlı əsəri Fiqh üsulu elminə, “əl-Ğayətul-qusva fi fiqhiş-şafi” adlı əsəri Şafi fiqhinə, “Tühfətul-əbrar” adlı əsəri Hədis elminə, “Lübbul-əlbab fi ilmil-irab” adlı əsəri Nəhv elminə, “Nizamut-təvarix” adlı əsəri Tarix elminə aid əsərlərdəndir.

Mənbələrdə “Şərhul-mahsul lir-razi”, “Şərhul-minhac fil-usul”, “Şərhut-tənbih liş-şirazi” və digər şərh motivli əsərlər Beyzaviyə aid edilsə də, əldə olmayan və ya təsbit edilməyən əsərlərdəndir (Hüseyn, 126-142).

İlk təhsilini atasından alan məşhur müfəssir Müiniddin əl-Kəşki, Qiyasəddin Məhəmməd b. Əsad, əl-Büşkani, Cəmaləddin əl-Məkki, Cəmaləddin əl-Həmadani və xüsusi rəğbət bəslədiyi Məhəmməd əl-Kutahtayi kimi dövrün dühalarından təhsil almışdır. Qazi Beyzavinin adını və əsərlərini bu günədək dillər əzbəri edən tələbələrinə gəlincə, Tacəddin əz-Zəncani, Zeynəddin əl-Hənki, Fəxrəddin əl-Çarpərdi, Zeynəddin əl-Hunəci, Kəmaləddin əl-Məraği, Abdurrahman əl-İsfahani, Bədrəddin ət-Tüstəri kimi alimlərin adlarını çəkmək olar (Arıcı, 93).

Qazi Beyzavinin “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsərinin təfsir elmində yeri

Mənbələrdə “Əllamə, muhəqqiq, möhtəşəm əsərlərin sahibi” (Safədi, XVII, 206), ən savadlı alim və baş qazi” (Yafi, II, 226), “elmi mübahisə məclislərində imam” (Sübki, VIII,157), “Azərbaycanın ən böyük alimi” (İbn kəsir, XII, 363) kimi təsvir edilən Qazi Beyzavi elmi dərinliyi, əsərlərindəki yazı üslubunun möhtəşəmliyi və qiymətli olması hər kəs tərəfindən təqdirlə qarşılanmışdır. Bir çox islami elmlərlə bağlı əsər yazan məşhur alimin, ən önəmli yazısı kimi təfsir sahəsində yazdığı “Ənvarut-tənzil və əsrarut-əvil”i qeyd etmək mümkündür (Zuhayli, 124-129). Qazi Beyzavi əsərinin müqəddiməsində təfsir elminin bütün elmlərdən üstün olduğunu, təfsir yazacaq şəxsin bütün dini elmlər haqqında bilgiyə sahib olmasını, Ərəb dilini və incəliklərini çox yaxşı bilməsini vurğulamışdır (Çələbi, IV, 290). Həmin əsərə haşiyə yazan Şəhabəddin əl-Hafacı (v.1069 /1659) (Hafacı, I, 4), İsmayıl əl-Konəvi (v. 1195/1781) (Konəvi, I, 4), Katib Çələbi (v. 1067/1657) (Çələbi, I, 187) kimi alimlər yazdıqları müqəddimələrində bu əsəri təqdirlə qeyd etmiş və təzimkar sözlər sərf etmişdir.

Hər şeydən əvvəl, Beyzavi dirayət təfsiri yazan ardıcılılarına təsir etmişdir (ibn Aşur, 93; Davudi, I, 101). Belə ki, Dirayət müfəssirləri Quranın bəlağət və fəsahtı ilə bağlı mövzularda “Ənvarut-tənzil və əsrarut-əvil” əsərindən kifayət qədər yararlanmışdır; məsələn: Əbus-Suud (v. 982 / 1574) həmin əsərlə bağlı məhz, təfsirinin müqəddiməsində yazmış və bu əsərin önəmini vurğulamışdır (Əbus-Suud, I, 4; Cevdet Bey,155-156; Zəhəbi, I, 127). Bununla yanaşı, “Ənvarut-tənzil və əsrarut-əvil” əsəri, Muhsin Feyd əl-Kaşaninin (v. 1091/1680) ən önəmli əsəri olan “əş-Şafi”nin əsas qaynaqlarından biri olmuşdur (Həbibov, 85).

Bütün bu qeyd edilənlərlə yanaşı, Beyzavinin yazı üslubu özünəməxsusluqdan çox dövrün yazı tərzinin təcəssümünü özündə əks etdirmişdir. Bu dövrün elmi fəaliyyəti baxımından səciyyəvi xüsusiyyəti əvvəlki nəsillərdən gələn metod və üslubların mümkün qədər sistemləşdirilməsi xüsusiyyətini daşımışdır (Sezgin, I, 41; Arıcı, 359). Eyni zamanda, Beyzavi, “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsərində təfsir elmi baxımından, yeni bir məlumat, yaxud metod yolunu izləməmiş, özündənəvvəlki məlumatları yeni bir üslubla təhlil və təhqiq etməyə çalışmışdır (Arıcı, 359).

Dirayət təfsirləri arasında önəmli yerə sahib olan “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsəri yazı üslubunun bəlağətli və axıcı olması, ayələrin mənalınının dərinədən tədqiq edilməsi, ayələrin təfsirində rəvayətlərlə yanaşı, Sərf, Nəhv, Bəlağət, Kəlam və Fiqh kimi dirayət elmlərindən istifadə etməsi kitabın

dəyərini və rəğbətini olduqca artırmışdır (Ay, 281-328). Bu baxımdan, Beyzavi müxtəlif dini bilgilərlə bəzədilmiş, xüsusilə dilçilik yönündə çox zəngin bir təfsir ərsəyə gətirmişdir. Bununla yanaşı, məşhur müfəssir, əsərinin müqəddiməsində də bildirdiyi kimi (Beyzavi, I, 4), rəvayət və dirayət təfsirlərini birləşdirməyə çalışmış, əsərində dirayət təfsiri qədər olmasa da, kifayət qədər rəvayət təfsirinə yer vermişdir. Beləliklə də səhabə və tabiun alimlərindən nəql edilən təfsir rəvayətləri “Ənvaru-tənzil”in əsas təfsir qaynaqlarından olmuşdur (Hacı 153-164).

Məşhur alimin təfsir əsəri ortahəcmli olmaqla yanaşı, ərəb dilinin qaydalarına əsaslanaraq ayələri təfsir və təvil etməsi ilə seçilir. Əsərdə məsələlər təfsilatlı şəkildə izah edilmədən, qısa şəkildə önəmli hissələri qeyd edilmişdir. Sərf, nəhv, lüğət, məntiq, qiraət, tarix, kəlam kimi mövzulara bəzən çox qısa şəkildə toxunulmuşdur. Bu baxımdan, mövzulardakı anlaşılmazlığa görə tənqid edilsə də, elm dünyasında ecaz və ixtisar istiqamətində önəmli bir əsər olaraq qəbul edilmişdir. Bu da Müfəssirin itnabdan, yəni mövzulara təfsilatlı şəkildə yer verən yazı üslubundan uzaq olduğunu göstərir (Arıcı, 358). “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsərinə haşiyə yazan alimlərin, demək olar, hamısı bu əsərin bəlağət və fəhahət cəhətdən mükəmməl olduğunu, xüsusilə ecaz və ixtisar möcüzəsi olduğunu vurğulamışdır (Şeyxzadə, I, 9-10; Konevi, I, 3).

Qazi Beyzavi təfsiri əşari və maturidi məzhəbinə mənsub olanlar arasında ən çox oxunan və oxudulan təfsir kitabı olmuşdur (İdris, 490). Həmçinin Osmanlı alimləri tərəfindən mədrəsələrdə dərs kitabı kimi və ya üzərinə haşiyə, təliq yazılma xüsusunda ən çox rəğbət görən təfsir olmuşdur (Demir, 92; Öztürk, 20; Ay, 271). Belə ki, yaşadığı dövrdən – h.VII əsrdən bugünədək onun təfsiri böyük həvəs və maraqla oxunmuş və bu əsərə 250 (Bilmen, II, 530), yaxud 437 (Maden, 337-375) arasında dəyişən rəqəmlərin olduğu bir çox haşiyə və təliq növlü əsərlər yazılmışdır. Bundan başqa, bu təfsir Osmanlı dövründə, 1759-cu ildən etibarən, ramazan ayında sarayda padşahın hüzurunda önəmli elm adamları və alimlər tərəfindən müzakirəli elmi yığıncaqlar şəklində “hüzur dərsləri” adı altında oxunmuşdur (İpşirli, 441-444; Arıcı, 363).

Təfsirində zəif hədislərə yer verməsi, həmçinin Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf əsərində olduğu kimi, şaz qiraətlərə yer verərək mütəvatir qiraətləri ərəb dilinə uyğun olmadığını bildirərək zəif qəbul etməsi, bəzən də rədd etməsi (Hacı, 328-330) məşhur müfəssirin Suyuti, əl-Hafacı və Molla Gürani (v. 893/1488) kimi alimlər tərəfindən tənqidinə səbəb olmuşdur (Süyuti, II, 416; Ay, 393-394).

Əşari məzhəbinə mənsub olan Beyzavi təfsirində kəlamla bağlı məsələləri məzhəbinin görüşlərinə paralel bir şəkildə açıqlamışdır. Digər tərəfdən, təfsirində tez-tez tənqid etdiyi Zəməxşərinin Mötəzilə görüşlərini olduğu kimi

qeyd etməsinə görə tənqiddə məruz qalmışdır; məsələn: “Peyğəmbər sizi rəbbinizə iman etməyə çağırır. O sizdən (bu mövzuda) əhd də almışdı” (“Əl-Hədid”, 57/8) məalındakı ayətin təfsirində Beyzavinin bu ayədəki “Allah sizdən əhd aldı” ifadəsini “Allahın insan oğluna dəlil gətirmə və düşünüb araşdırma qabiliyyəti verməsi” olaraq izah etməsi və yenə başqa bir ayədə Allah onlardan daha qüvvətlidir” (“Füssilət”, 41/15) məalındakı ayənin təfsirində Allahın qüdrət sifətinə sahib olmadığını “zəti ilə qadir olduğunu” – deməsi və digər ayələr Zəməxşəridən təsirləndiyini göstərən nümunələrdəndir (ARICI, 366).

Yuxarıda qeyd edilən tənqidlərlə yanaşı, “Ənvarut-tənzil” əsərinə haşiyə yazan Sədi Çələbi də (v. 945/1539). Beyzavinin bu əsərdə bir tarixi səhv etdiyini iddia etmişdir. Belə ki, Beyzavi bəzi müfəssirlərin əsərlərində olduğu kimi, Zülqərneynin İsgəndər Rumi olduğunu bildirmişdir. Çələbi də həmin əsərə yazdığı haşiyəsində bunu yanlış olduğunu bildirmiş, tarixdə iki İsgəndərin yaşadığını, birinin İsgəndəri Rumi, digərinin isə İsgəndəri Yunani olduğunu və bu hekayədə adı keçənin Makedoniyalı İsgəndər olduğunu bildirmişdir (ARICI, 368).

Haşiyə ənənəsinin təfsir ədəbiyyatında hicri VI (m. XII) əsrdən başlandığını nəzərə alsaq, Qazi Beyzavinin “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsərini ən çox haşiyə yazılan təfsirlərdən hesab edə bilərik. Beyzavinin vəfatından otuz il sonra yazılmağa başlayan bu haşiyələr bütün təfsir haşiyələrinin yarısından çoxunu əhatə etməkdədir (Madən, 297; ARICI, 581). “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsərinə yazılan haşiyələrin ehtiva etdiyi mövzulara nəzər yetirdikdə təfsir müfəssirinin məqsədinə uyğun və daha asan formada başa düşülməsi üçün izahların edilməsi, çatışmayan cəhətlərin vurğulanması, xətalərin tənqidi və doğruluğu istiqamətində məlumat və qiymətləndirilmənin nəzərdə tutulduğunu görmək mümkündür. “Ənvarut-tənzil” haşiyələrinin forma və ehtivasına gəlincə, bunların bəziləri əsərin bütün təfsirini əhatə edir. İbnut-təmcid (v. 880/1475), Dədə Ömər Rüşəni (v. 892/1487), Şeyxüülislam Sədi Çələbi (v. 945/1539), Kazəruni, (v. 945/1539), Şeyxzadə Muhyiddin Kocəvi, Samsunizadə (v. 998/1589), Şəhabəddin əl-Hafacı (v.1069/1659), İsmayıl Konəvi (v.1195/1781) kimi alimlərin əsərləri tam haşiyələri ehtiva etmişdir. Bundan başqa, Molla Xüsərov (v. 885/1480), Hacı Həsənzadə (v. 911/1505), Bostan (v. 977/1569) və Muidzadə Məhəmməd əl-Maraşi (v. 983/1575) kimi alimlər isə “Ənvərut-tənzil” əsərinin “Ənam” və “Fatihə” surələrinə haşiyə yazmışlar.

Üzərinə ən çox haşiyə yazılan və ecazkarlığı ilə alimlər tərəfindən təqdir edilən Beyzavinin “Ənvarut-tənzil” təfsiri Qərb alimlərinin diqqətini cəkməşdir. Belə ki, bir tədqiqatçının “Qərb alimlərinin ən yaxşı bildiyi təfsir” olaraq adlandırdığı (Rahman, 228) Beyzavinin “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsərinə Qərb şərqşünasları da bir çox elmi nəşr, tədqiqat və tərcümə kimi elmi

işlər yazmışlar. Georgi Sale (v. 1736) 1734-cü ildə Londonda nəşr edilən ingiliscə Quran tərcüməsində Beyzavinin “Ənvarut-tənzil və Əsrarut-təvil” əsərindən çox istifadə etmişdir (Watt, 196; Arıcı, 374). Həmçinin bu təfsirin çox hissəsi ingilis və fransız dillərinə tərcümə edilmişdir (Rahman, 221), habelə H.O.Fleischer “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsərini Leypsiqdə 1846-1848-ci illərdə nəşr etmiş, bu nəşri əsas alan Winand Feel tərəfindən hazırlanan bir fəhrislə birlikdə eyni yerdə yenidən dərc edilmişdir (Cərrahoğlu, 261).

“Ənvarut-tənzil” əsərinin əsas qaynağına gəlincə, yazılan şərhərdən də görüldüyü kimi Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsəri olduğu qeyd edilməkdədir (Zəhəbi, I, 196; Cərrahoğlu, II, 267; Zühayli, 129). Hətta Tacəddin əs-Sübki (v. 771/1370) (Sübki, VIII, 157) və Şəmsəddin əd-Davudi (v. 945/ 1539) (Davudi, I, 248) kimi alimlər Beyzavinin təfsirindən “Ənvarut-tənzil” olaraq deyil, “Muxtəsərul-Kəşşaf” olaraq bəhs etmişlər. Suyuti də “Ənvarut-tənzilə” yazdığı haşiyənin müqəddiməsində “əl-Kəşşaf” əsərinin ən gözəl xülasəsinin Qazi Beyzavinin “Ənvarut-tənzil” əsəri olduğunu bildirir (Suyuti, I, 13; Arıcı, 375). Beyzavi təfsirində, əsasən, irab, məni və bəyanla bağlı dilçilik mövzuları, Quranın ecaz yönləri və surələrin fəzilətləri kimi mövzularda “əl-Kəşşaf” əsərindən istifadə etmişdir (Çələbi, I, 186; Zəhəbi, I, 211-212;).

Beyzavi Kəlam, Məntiq, Fəlsəfə, Fiqh və təbiət elmləri kimi mövzularda “Ənvarut-tənzil”in ikinci qaynağı olan Fəxrəddin ər-Razinin “ət-Təfsirul-Kəbir” adı ilə tanınan “Məfatuhul-Ğayb” adlı əsərindən istifadə etmişdir (Zəhəbi, I, 196; Cərrahoğlu, II, 267). Həmçinin sözlərin quruluşu və mənalarının müəyyən edilməsi kimi mövzularda Rağib əl-İsfahaninin “əl-Müfrədat” adlı əsərindən istifadə etmişdir (Çələbi, I, 186; Zəhəbi, I, 211-212; Cərrahoğlu, 648).

Nəticə

XIII (h. VII) əsrin məşhur təfsirçilərindən olan Qazi Beyzavi dərin bilgisi ilə Təfsir elminə töhvə verən alimlərdən olmuşdur. Atası və Babası kimi qazilik vəzifəsini icra etmiş məşhur alimin özü və uşaqları haqqında geniş məlumat olmasa da, yazdığı əsərlərdən atası, babası və müəllimləri ilə bağlı müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür. Şirazda qazilik edən müfəssirin vəfat tarixi haqqında da müxtəlif tarixlərin qeyd edilməsi mübahisə doğuran məqamlardan olmuşdur. “Azərbaycan şeyxi” olaraq bilinən və müxtəlif islami elmi biliklərə sahib olan Qazi Beyzavi vəfat etdiyi Təbriz şəhərində ömrünün son illərində təfsirlə bağlı yazmağa başladığı “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil” əsəri dövrünün alimləri tərəfindən təqdir edilmiş, mədrəsələrdə dərs kitabı kimi oxudulmuşdur. Ortahəcmli və ecazkarlığı ilə diqqətçəkən bu əsərə 250-dən çox

şərh və təliq növlü əsərlər yazılmışdır. Həcminə görə dərs kitabına əlverişli olan əsər, xüsusilə Osmanlı dövründə mədrəsələrdə dərs kitabı olmuş, həmçinin “hüzur dərsləri” adı ilə ramazan ayında sarayda oxudulmuşdur.

Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsərinin ixtisarı olaraq tənqid edilən “Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil əsəri”ni Qazi Beyzavi öz dövrünə qədər gəlib-çıxan təfsir metodunu və yaşadığı XIII əsrin ümumi yazı üslubunu nəzərə alaraq qələmə almışdır. Həmin əsərin tərkibində dil qaydalarının, bəlağət kimi ədəbi dil incəliklərinin üstünlük təşkil etməsi, ayələrin sonunda zəif hədislərinin olması və şaz qiraətlərə yer verilməsi, həmçinin Qazi Beyzavinin tənqid etdiyi Mötəzilə məzhəbinin görüşlərini bəzi hallarda dəstəkləməsi kimi hallar alimlər tərəfindən tənqid edilmişdir. Digər tərəfdən, Qazi Beyzavi, hədis və ya qiraətlə bağlı zəif hesab etdiyi məsələlərdə “qilə” (deyildi) və ya “ruviyə” (rəvayət edildi) kimi sözlərdən istifadə etmişdir.

Dirayət təfsirləri arasında ən mötəbər təfsirlərdən olan “Ənvarut-tənzil” əsərində dil, bəlağət kimi dilçiliklə bağlı incəliklərə, kəlam, fiqh, fiqh üsulu, tarix, fəlsəfə və digər mövzulara toxunulmaqla yanaşı, səhabə və tabiun rəvayətlərinə əsaslanan rəvayət təfsirinə yer verilmiş və əsərin qaynaqlarından olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Ahmet Özal, Hind Çelebi, (2005). “*əl-Beyzavi*” Məvsuatu alamil-uləmai vəl-udəbəil-arabi vəl-müslimin, Beyrut.

Arıcı Mustakim, (2017). “*İslam ilim və Düşüncə Geleneğinde Kadı Beyzavi*”, Ankara.

Ay, Mahmut, (2014). “*Osmanlıda Tefsir Faaliyetleri*”. Tefsir El Kitabı, ed. Mehmet Akif Koç, Ankara: Grafiker Yayınları.

Cevdet Bey, (2002). “*Tefsir Usulü ve Tarihi*”. nşr. Mustafa Özel, İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Cüneydi-Şirazi, (1344). “*Şəddül-izar fi haddil-əvzar an zuvvarul-məzar*”. Tehran: Mirzə Muhamməd Qəzvini - Abbas İqbal Aştıyani, İntişarati-Novid

Davudi, Muhammed b. Ali Şəmsuddin. “*Tabakatul-müfessirin*” I-II, Darul-kütubil-ilmiiyye, tzs. Beyrut.

Demir, Ziya, (2006). “*İstanbul. XIII –XVI.y.y. Arası Osmanlı müfessir-leri*”. Ensar Yayınları.

Ess, Josef van, (1978). “*Biobibliographische Notizen zur islamischen Theologie*”. Welt des Orientes.

Habibov Aslan, (2015). “*Şii Tefsir Geleneği*”. Tefsire Akademik Yaklaşımlar-I, Mehmet Akif Koç və İsmail Albayrak, Ankara: Otto yayınevi.

Hacı, Abdulaziz, (2013). “*el-Beyzavi müfessiran*”. Darun-nevaadır. Dəməşq-Beyrut.

Hafacı, Şihabəddin Əhməd b. Muhamməd, (1997). “*Haşiyətuş-Şihab*” (İnəyətul-qadi və kifəyətur-Razi alə təfsirul beydavi). I-X, Beyrut:Darul-Kutubul İlmiiyə.

Həməvi, Yaqut b. Abdullah, (1995). “*Mucəmul-Buldan*”. Dar Sadır. Beyrut.

İbn Aşur, M.Tahir, (1970). “*ət-Təfsir və ricəluh*”. Məcməul-buhusul-İslamiyyə. Qahirə.

İbn Kəsir, İmaduddin Əbul Fida İsmail b. Nuriddin Əli b. Cəmaliddin, (1997). “*Əl-bidəyə və-nihəyə*”. I-XXI, thq. Abdullah b. Abdul-Muhsin ət-Türki, Riyad: Daru Hicr.

İpşirli, Mehmet, (1998). “*Huzur Dersleri*”. Diyanet İşleri Ansiklopedisi, XVIII.

İsnəvi, Əbu Muhamməd, (1981). “*Tabakatuş-Şafiiyyə*”.nşr. Abdullah Muhamməd əl-Cübiri, I-II, Darul-ulum. Riyad.

Katib Çələbi, (2010). “*Sülləmul-vusul ilə tabaqatul-fuhul*”. İstanbul: Mahmud Abdulqadir əl-Arnaut-Salih Sadavi Salih, I-V.

Konevi, Haiz İsmail, “*Haşiyətul-Konevi ala təfsirul-beydavi və bi Hamişihə Haşiyətu ibn-Təmcid*”. I-V, İstanbul: Dersaadet Kitabevi, tzs.

Kurtubi, əbu Abdullah Muhamməd, (1938). “*əl-Camii əhkami-quran*”. I-X, Darul-Kutubil-Misriyyə. Qahirə.

Qays əl-Qays, “*əl-İraniyyəun vəl-ədəbil-arabi*”. Müəssəsətul-Buhus vət-Tahqiqis-Saqafiiyyə.

Qazı Beyzavi, (2003). “*Ənvarut-tənzil və əsrarut-təvil*, Dərul-kitəbul-ilmiiyyə. Beyrut.

Qazı Şuhbə Əbu Bəkir b. Əhməd Takiyyudin, “*Tababkutuş-Şafiiyyə*”. (1407). Beyrut. Thq. Hafiz Abdul alim Xan, Aləmul-Kutub.

Qazi Beyzavi, (1980-1982). “*əl-Ğayətul-qusva fi dirayətül-fətva*”. Qahirə: Əli Muhyiddin əl-Qaradaği, Darun-nasr.

Qazi Beyzavi, (2015). “*Mirsadul-ifham ilə məbdəiil-əhkam*”. Küveyt: Həsən b. Abdurrahman əl-hüseyn, Daruz-Ziya.

Maden, Şükrü, (2015). “*Tefsirde Haşiyə Geleneği ve Şeyhzadenin Enverut-Tenzil Haşiyesi*”. İstanbul: İsam Yayınları.

Merçil, Erdoğan, “*Fars Atabegleri*”, “*Salgurlular*”. (1975). Ankara. Türk Tarih Kurumu.

Safədi, Səlahəddin Halil b. Aybeg, (2000). “*əl-Vəfi bil-vəfəyat*”. Beyrut: Əhməd əl-Arnaut-Türki Mustafa, I-XXIX, Daru ihyait-türas.

Suyuti, Cəlaləddin Abdurrahman b. əbi-Bəkir, (1974). "*əl-İtqan fi ulumul-quran*". I-IV, thq, Muhamməd əbul-Fazl İbrahim, Heyətül-Mısıriyyətül-Ammətu lil- Kutub.

Şeyxzadə əl-Kocəvi, Muhamməd b. Muslihiddin Mustafa, (1991). "*Haşiyətu Şeyxzadə ala Təfsirul-Qazi əl-Beyzavi*". İstanbul: Hakikat Kitabevi.

Tacəddin əs-Sübki, (1993). "*Tabaqatuş-Şəfiyyətül-Kubra*". Qahirə: Mahmud Muhəmməd ət-Tanahi-Abdulfəttah əl-hulv.

Tərhib b. Rabian əd-Dusuri, (2004). "*Mucəmul-Müəlləfətil-Usuliyyətiş-Şəfiyətil-Məbsusəti, fi Kəşfiz-Zunun, Əl-cəmiatul-isləmiyyə*". Mədinə.

Yafi, "*Miratul-cənan və ibrətul-yaqzan*". (1997). Beyrut: Xəlil əl-Mənsur, I-V, Darul-Kutubul İlmiyyə.

Yavuz, Yusuf Şevki, "*Beyzavi*". (1992). İstanbul: Diyanet İslam Ensiklopedisi, VI.

Zeheyli, əl-Qazi əl-Beyzavi, (1988). "*Əl-Müfəssir, əl-usuli, əl-mutəkəllim, əl-faqih, əl-muərrix, əl-ədib, sahibut-təsaniful-məşhərə*". Dəməşq: Darul-Qələm.

Zəhəbi Şəmsəddin Muhamməd b. Əhməd, (1987). "*Tarixul-İslam*". thq. Ömər Abdus-Sələm Tədmiri. Beyrut.

Анвар Мустафаев

ГАЗИ БЕЙЗАВИ И ЕГО РОЛЬ В ИСТОИИ РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКОГО ТОЛКОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Для изучения роли комментатора Гази Бейзави в истории развития исламского толкования и в области метода интерпретации, в данной статье рассматривается написанное им в области толкования произведение “Анварут-Танзил и Асрарут-Тавил” (Ənvərut-Tənzil və Əsrarut-Təvil). В первую очередь, изложены сведения о его жизни, далее о научной деятельности, о социально-политической ситуации сложившейся в эпоху его проживания, затронуты исторические проблемы, связанные с его жизнью, изучены противоречивые версии связанные с датой его смерти. Помимо этого, автором исследован метод воздействия прослеживаемый в период толкования божественной книги. Произведение “Анварут-Танзил и Асрарут-Тавил” было высоко расценён и одобрен учеными современной эпохи а также учеными той эпохи. Таким образом, он привлек внимание научных деятелей и послужил основой в написании сотней научных работ, т.к. помимо краткого толкования имеет широкую привилегию.

В том числе, данное произведение является подробным и обширным так как включает в себя тонкости риторики характеризующие рецитации (стиль чтения), языковые правила и высокий литературный стиль, и с точки зрения изложенных в нем соответствующих логических и повествовательных доказательств, изъятых из идей разных направлений фикха и вероучений, а также использование в нем метода научной интерпретации; он также является сокращенным с точки зрения краткости выражений. Эта всеобъемлющая и изумительная работа внесла большой вклад в понимание Корана. Данное произведение было подвержено критике по причине передачи в нем слабых хадисов (повествований), преобладания “шаз рецитации”, и по причине то что оно является аннотацией к произведению Замахшарина “аль-Кешшаф”, но вышесказанное не сказалось на его привилегии, т. к. к данному произведению написано более 250 комментариев.

***Ключевые слова:** Гази Бейзави Анварут-Танзил, коран, толкование*

Anvar Mustafayev

AL-BAYDAWI AND HIS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC TAFSEER TRADITION

ABSTRACT

The article analyzes Qadi Abd Allah ibn Umar al-Baydawi's *Envaru't Tenzil ve Esraru't Te'vil* from the aspect of tafseer (interpretation) method and its role in the development of the Islamic tafseer tradition. It also introduces information about al-Baydawi's life, his scholarly activity, socio-political situation during his lifetime, and some controversial issues related to his death at the beginning. Furthermore, the interpretation method that he used to interpret the divine book was investigated.

Envaru't Tenzil ve Esraru't Te'vil was appreciated by al-Baydawi's contemporaries as well as the scholars of the modern era. Thus, being a concise interpretation, its rich content attracted the attention of scholars and has been the source of hundreds of scholarly works. At the same time, the work preserves its eloquence characterizing rhetoric and literary language style, supports the views of some sects logically and introduces concise material utilizing scholarly tafseer method. This comprehensive and great work has made a great contribution to the interpretation and comprehension of the Quran.

Despite the criticisms for introducing weak hadith, *Qira'at Shaz* and being concise version of *Al-Kashshaf* by Al-Zamakhshari, more than 250 inscriptions written over this showcase that the work is in fact commendable.

Keywords: *Qadi al-Baydawi, Envaru't Tenzil ve Esraru't Te'vil, the Quran, interpretation*

Çapa tövsiyə etdi: f.f.d. M.M. Mürsəlov